ДВУЕЗИЧНИТЕ НАДПИСИ В БЪЛГАРИЯ ОТ IX-XIV ВЕК (ЛИНГВИСТИЧНИ БЕЛЕЖКИ)

Величка Йорданова, Елена Иванова (Шумен)

Двуезичните надписи от IX-XIV век заемат специално място сред многобройните средновековни български надписи и формират особена група. Тези надписи съдържат текстове, написани на два езика — 11 на гръцки и на старобългарски и един на арменски и старобългарски. Последният надпис тук не коментираме. В исторически план те са паметници, свързани с двуезичието по нашите земи, съществувало в ранния период от развитието и функционирането на българския език. Двуезичните надписи са свидетелства за динамичните процеси в писмената практика, когато от една страна гръцкият продължава традиционната си за прабългарските надписи употреба, а от друга — постепенно отстъпва място на утвърждаващия се старобългарски език. Въпреки предпазливостта и колебанието, проявявани от някои археолози, а и от филолози, относно определянето на този род паметници като двуезични, ние категорично ги приемаме за билингви и ги разглеждаме като своеобразни документални свидетелства за двуезичието. Основание за такова твърдение ни дават принципните постановки от теорията за билингвизма, която може да бъде приложена към езиковата ситуация в България през периода IX-XIV век. Особеностите, които съдържат отделните епиграфски паметници, по отношение на начина и степента на използване на двата езика — старобългарски и гръцки при съставянето и изписването на текстовете в тях, ни дават основание да разглеждаме надписите като различни по тип билингви. По-специално внимание на тези особености и опит за класификация на надписите правим в нашата статия Двуезичните надписи в България от IX-XIV век (по епиграфски данни). Като разглаждаме по-подробно езиковата ситуация в Средновековна България с оглед на различните мнения на изследователи, работили в областта на епиграфиката и старобългаристиката, от една страна и на теорията за двуезичието от друга, предлагаме откритите досега билингви да се разглеждат като представители на три различни типа: пълни билингви — епиграфски паметници, които съдържат текстове на два езика, смислово идентични един с друг; частични билингви — тези, които съдържат текстове на два езика, без да са смислово идентични и varia — онези, които съдържат написани на двата езика текстове, но с различно съдържание /Йорданова, Иванова, 2001: 38 — 50/.

1. Българо-гръцки литургически фрагмент от Преслав, открит през 1950 г. в един гроб до южната стена на Кръглата църква; написан е върху двете страни (a, b) на белоглинена керамична плочка и се датира от края на IX, началото на X век.

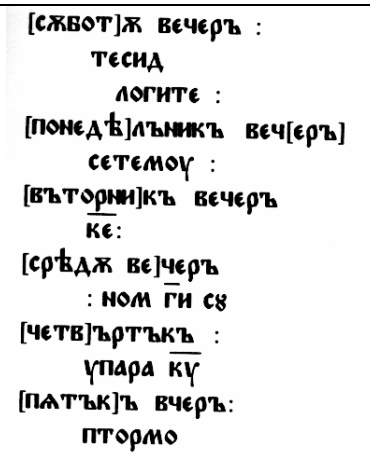

a

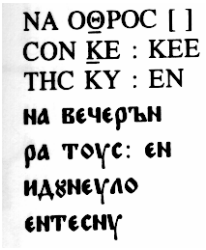

b

2. Надгробен надпис на Ана, открит през 1965 г. в местността "Селище" в Преслав; врязан е върху камък и се датира от X век.

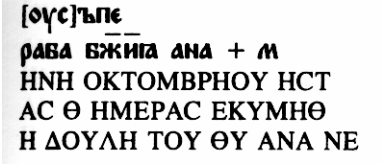

3. Първомайски надпис, открит през 1973 г. при изкопни работи край град Първомай; врязан е върху керемидена отломка и представлява цитат от Евангелието на Йоан, гл.1, стих 1, 2, 4, датиран от X-XI век.

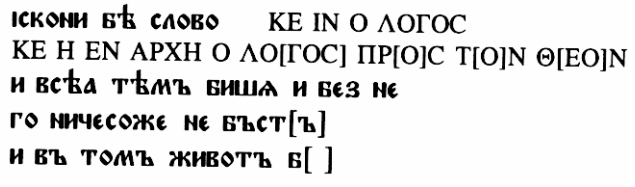

4. Надгробен надпис на Лазар, открит през 1977 г. върху надгробен камък от некропола на манастира около Голямата базилика в Плиска; датира се от края на IX, началото на X век.

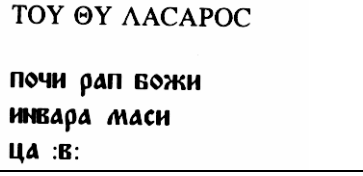

5. Гръцко-старобългарски надпис от Равна, съдържащ цитат от Псалтира; открит е в края на 70-те, началото на 80-те години върху камък от централната част на манастирската църква и се датира от края на IX, началото на X век.

Ο ΘC ΕΝ ΤΟ ΟΝΟΜΑΤΗ COY
COC[O]N ΜΕ ΚΕ ΕΝ ΤΗ ΔΗΝΑΜΗ COY
ΚΡΗΝΗΣ ΜΕ

бже
въ имѧ твое спи мѧ въ
силѣ т[воеи с]ѫди ми

6. Гръцко-старобългарски инвокационен надпис на Марина, открит в края на 70-те, началото на 80-те години; врязан е върху лицевата част на камък от сградата, в която се е помещавал скрипторият на Равненския манастир; датира се от X век.

COC[O]N Ο ΘΕ ΤΗΝ ΜΗΡΗΝΑ

бж ти помози
марине правь ти вещтаѫ

7. Кратък българско-гръцки графит от Равна; изписан е върху същия камък, върху който е надписът, представляващ цитат от Псалтира и се датира от края на IX, началото на X век.

бже Οθ

8. Надпис от село Голеш, Силистренско; разположен е върху едната страна на оловен кръст с размери 4 на 4 см, намерен при средновековната крепост край селото и се датира от X век.

[ ]
[ ]
[ ]ае
м
[ ]ане гі хе помилоуи раба твоего
[ ]па хе воиѳи сына. р. ви
[ ]т[ ]и[ ]иу[ ]титоупо
[ ]ита[ ]роу

ис
бави
раба
своего
и поми
лоуи и
мѧ гр
ѣшьн
аего
помилоуи

9.Надпис върху оловен амулет от с. Пет могили, Шуменско, датиран от X век.	О ХС ЕГЕННӨН О ХС АТАПНӨ О ХС АТАПНӨ	+ кръстъ подрѫзи сѧ χ[ристо]с распѧ сѧ χ[ристо]с въскръсе: и чл[овѣ]къ прости сѧ +
10. Надгробен надпис от с. Хортиатис, на 20 км източно от Солун; врязан е върху страничните рамки на саркофаг от църквата в с. Хортиатис, посветена на Преображението на Спасителя, датира се от XIV век.		сиї грwбь миχаилwвь [+ ТА] ФОΣ ΜΙΧΑΗΛ
11. Витовнишки надпис от 1218 г.; ктиторски българско-арменски надпис, изсечен върху каменна плоча, вградена в северната стена на Витовнишкия манастир, източно от Петровац, Сърбия; открит в края на миналия век и публикуван през 1888 г.	имѫ wца и с[и]на и с[вѧ]таго д[оу]ха азь ладо си[нь] бабоуговь поставихъ сиѫ в[о]жи χрам[ь] памѧть ап[о]с[то]ла ѣкова и петра вь лѣть :С:ѱ:кг . енд[икти]wн С	[ԱՆՈ]Ւ ՀԱՒՐ ՆՒ ՈՐԴ<Ւ>ՈՅ ՆՒ Ս(ՈՒՐ)Բ ՀՈՅԳՈՅՆ ՆՍ ԼԱՏՈՆ ՊԱ[ՊԿՈ] Յ ՈՐԴՒՆ ՇՒՆՆՅՒ ՋԵԿԵՂՅՒ ՅԱՆՈՒՆ Ս(ՈՒՐ)Բ ԱԿՈԲԱՅ ՀԱՅՐ [ՆՒ Ս(ՈՒՐ)Բ ՊԵՏՐՈՍՒ ԱՌԱՔԵԼՈՅՆ ՅՒՇԱՏԱԿ ՒՆՋ ՆՒ ՇՆՈՂԱՅ [Ս(ՈՒՐ)Բ ԵԿԵ<ՂԵ>ՅՒՍ Ւ ԹՈՒԱԿԱՆՒ ՀԱՅՈՅ Ւ ՈԿԷ: Ա(ՄԷ)[Ն]
12. Надгробен надпис от 1362г. от Дойран; българско-гръцки надпис, врязан върху мраморна плоча, зазидана в притвора на църквата Свети Илия в Дойран.	м[ѣс]еца юл[и]ѣ ки днь пр[ѣд]стави с[є] [ра]ба б[о]жиꙗ [ф]ео[фа]на къки [ ] миχаила кръва [ ] ϛwo ετοσ	CY Δ ΙΠΕ ΛΙΘ ΤΙΝΑ ΚΡΑΤΗϹ ΝΕΚΡΟΝ ΚΟΡΗΝ ΤΡΙΦΡΑΝΤϐ ΜΙΧΑΗΛ ΠΑΛΑ ΓΟΝΟ ΤΡΙϹ ΕΥΚΑΛΕΙ ΜΕΓΙϹΤΗ ΕΚ ΒΑϹΙΛΕΩΝ ΕΡΕΥ ϹΕΝ ΕΙϹ ΓΗΝ ΑΛΑ ΠΑ ΠΑΙ ΤΗϹ ΤΥΧΗϹ :

Както се вижда от таблицата с надписите, текстовете в тях от една страна са достатъчно кратки, а от друга, техният обем е поделен между двата езика — старобългарски и гръцки. Сам по себе си този факт предопределя ограничената възможност за лингвистичен коментар. Надписите са фрагментарни поради самото естество на епиграфските паметници — върху тях времето винаги оставя своя отпечатък и заради това при разчитането на текстовете има хипотетичност и субективност, които се проявяват неминуемо в работата на всеки епиграф-изследвач, който разчита текста, възстановявайки го според собствените си знания за всеки от двата езика. Всичко това създава допълнителни затруднения при търсенето и откриването на езикови факти в надписите, които да са маркери на протичащи за времето си (IX-XIVв.) езикови процеси и/или на езикови факти, които да могат да бъдат ясно и категорично определени като типични за периода езикови особености.

Въпреки направените уговорки, текстовете от двуезичните надписи по изданието на К. Попконстантинов и О. Кронщайнер Старобългарски надписи, том I и том II /Попконстантинов, Кронщайнер, 1994, 1997/ и на Веленис за надписите от Хортиатис и Дойран /Веленис, 1979:39-45/, ни позволяват да ги анализираме от лингвистична гледна точка и да маркираме някои факти, отнасящи се до различните езикови равнища. В изложението, което предлагаме, направените бележки последователно се отнасят до текстовете на старобългарски и на гръцки език.

Епиграфските паметници, в това число и билингвите, са били вече предмет на някои лингвистични наблюдения, поради което бихме могли да добавим не много към казаното досега /Смядовски, 1993 и посочената там подробна библиография/.

Показателен е фактът, че сред билингвите няма нито един текст с неразколебана етимологична употреба на еровите гласни. Има случаи с изчезнали ерове в слаба позиция, текстове, в които се употребява само един ер — факти, известни от ръкописите и от други епиграфски паметници. Важното при тази употреба е, че се открива в писмени паметници, датирани в края на IX и началото на X век (надписа на Лазар от Плиска, надписа с литургичния текст върху белоглинената керамична плочка от Преслав), което потвърждава мнението, че началото на промените в гласежа на еровете трябва да се търси в този период /Заимов, 1970:63; Гълъбов, 1976: 40/.

Интересни езикови данни съдържа надгробният надпис на Лазар, относно чието авторство се изказва твърдението, че е грък /Георгиев, 1978:41/. Дори и да приемем, че това е така, не се изключва възможността да коментираме особеностите на старобългарския текст. Общото впечатление от всички "грешки" в надписа води до извода, че авторът на текста е използвал фонетично писмо, т. е. записал е това,

което чува. Зад една такава "грешка" се открива и най-ранният случай, отразяващ промяна в гласежа на малката носовка. Формата **масица** < **мѣсмца** от надписа на Лазар е аналогична на смятаните от Ст. Младенов за особено интересни случаи, в които на мястото на **ѧ** се явява **и** и дава примери **приджтъ** вм. **прѧджтъ**, **трисавице** вм. **трѧсавице**, без обаче да посочи от кои ръкописи са /Младенов, 1979:90, 127/. Формата **масица** от надписа на Лазар е потвърждение, от една страна, на ранната (края на IX и началото на X век) деназализация на малката носовка в някои от българските говори, а от друга - на редукцията на **ѣ** > **и**, отразена с единични примери от ръкописите /Мирчев, 1963:129/.

В текстовете на две от билингвите се откриват и форми, отразяващи ранни промени в гласежа на ятовата гласна. Известно е, че тези промени са в две посоки — или към още по-голямо разширяване на гласежа й и превръщане в **а** с предходна мекост, или към стесняването й до **ѣ** при определени условия. В надписа на Лазар и в инвокационния надпис на Марина от Равна се откриват и двете промени. В надписа на Лазар има **масица** < **мѣсмца** свидетелство за разширяването на гласежа на **ѣ** в **'а** с последвало затвърдяване на предходната съгласна /Георгиев, ibidem, с. 40/.

В инвокационния надпис на Марина от Равна има две форми **маринѣ** < **маринѣ** и **вештаѫ** < **вѣштаѫ**, които засега са най-ранните примери за промяна на гласежа на **ѣ** в **ѣ**, отразени в писмен паметник /Смядовски, 1982: 45-46/.

В старобългарския текст на двуезичните надписи има два случая с обеззвучаване на съгласни — **ρап** — в надписа на Лазар и **искъави** в надписа от Голеш. И двата случая са необичайни, тъй като промяната е пред звучна съгласна. Допускаме, че това е възможно да се получи поради специфичния начин на "писане" върху твърда повърхност. Всяка буква се изписва бавно, съответният звук се повтаря многократно сам за себе си и по този начин се изолира от действието на фонетичното обкръжение.

В запазената част от така наречения литургичен надпис от Преслав, за изграждането на един цялостен текст са използвани едновременно гръцки и старобългарски език. Във връзка с възстановяването на старобългарския текст не изключваме възможността като първи ден от седмицата да е посочена неделята. От буквения запис на деня е запазена само последната буква **ѫ**, поради което се приема, че този ден е събота и формата е била във Вин. п. **сѫвотѫ** /Гошев, 1943:1-2, Гълъбов, 1980:58, Мединцева, Попконстантинов, 1984:73/. От **недѣлꙗ** формата за Вин. п. би била **недѣлиѫ**, с окончание **иѫ**.

Буквата ѫ, въз основа на която се възстановява сѫвотѫ, е изписана съвсем в края на плочката и действително знакът за йот не се вижда, но би могло да се допусне съществуването му. А може би изписването на ѫ вм.ıѫ, в предполагаемото нєдѣлıѫ, е резултат от не особено добра езикова грамотност на автора на надписа? Тези разсъждения позволяват да не се отхвърля възможността първият ден, изписан върху плочката да е нєдѣлıа и последователността на дните от седмицата всъщност да не е нарушена.

Надписът върху белоглинената керамична плачка от Преслав, датиран от края на IX и началото на X век, според нас е особено важен и интересен, защото съдържа типичен интерферентен текст. Интерференцията като езиков процес се проявява при езици, намиращи се в контакт и практически се осъществява или чрез общуването между хора, носители на различни езици, или в процеса на изучаването на единия от тях. Интерференцията намира своите проявления както в живата устна реч, така и в писмената. По проблема за българо-гръцкото двуезичие, съществувало в България през ранния период на християнизацията (IX-XI век) са изказвали мнения мнозина изследователи, особено във връзка с преводаческата дейност на българските книжовници /Динеков, 1963; Минчева, 1985:116-129/. В цитираната по-горе наша работа, се коментира двуезичието, с цел да се даде отговор на въпроса защо и при какви условия се появяват двуезичните надписи в България, където текстовете, макар и по различен начин структурирани, представят едновременната употреба и на двата езика - старобългарски и гръцки.

В запазената част от текста на така наречения литургичен надпис от Преслав, за изграждането на един цялостен текст, са използвани едновременно и двата езика като са вплетени един в друг. Особено впечатление прави фактът, че само дните на седмицата са написани на старобългарски език. Макар че буквите им са заличени до голяма степен, за тяхното възстановяване има основания. При всеки ден от седмицата, написан на старобългарски, се възстановяват началата на четените през съответния ден прокимени на гръцки език. Именно поради това определяме текста от белоглинената керамична плочка като интерферентен. Според досега изказваните мнения, базирани на редица епиграфски особености и на откриващи се в текста грешки, авторът на надписа от плочката е човек, който се е учил да пише или да наизустява по-важни части от ежедневното църковно правило /Гошев, 1929::250/. Всъщност никъде не е ясно изказано предположение, дали този човек, който всъщност създава един продукт на двуезичието, е бил българин или грък. Колкото и да е нарушена целостта на текста от времето, а и от поправките върху него, правени вероятно още когато е бил създаван, ясно личи целта — да се отграничат дните на седмицата, написани на старобългарски от частите на прокимените, написани на гръцки. Само на

едно място, в самото начало, (ред I), след българския предлог на се чете гр. O[Р]ΦРОС и това предложно съчетание на ѡѳѳрос, ‘на сутринта или на утреня’ кореспондира с аналогичното му на вечерьн ‘на вечерта, на вечерня’ (ред IV). Макар и единичен, самият факт ни дава основание да допуснем, че ако авторът на текста е българин, то той е запомнил израза на ѳ[ѳ]ѳрос от своя учител, вероятно грък, който е знаел малко български език, без да може да адаптира гръцката дума към българските граматически правила. Или пък да допуснем, че авторът е грък,който е имал за цел, започвайки писането на текста, да го структурира така, че да е ясно за онези, които го четат или за самия него, само за подсещане, какво се чете всеки ден от седмицата, но му е убягнала славянската дума и тогава е написал на ѳ[ѳ]ѳрос. Такова лексикално заемане при езици в контакт е много често срещано. То е типичен пример за интерференция на лексикално равнище и ни дава категорично основание да определим текста от белоглинената керамична плочка като христоматиен премер за интерферентен текст, а самия паметник като уникална в това отношение епиграфска находка.

По всяка вероятност, подобна замяна има и в надписа на оловния кръст от с. Голеш (X век), чийто текст в известна степен може да бъде определен също като интерферентен. В първите два реда се разчитат християнските формули гї хѵ̃ помилоуи и хѵ̃ вонѳи (Господи Христе, помилуи и Христе, помози), от които първата е на старобългарски, а втората — на гръцки — факт, достатъчно показателен за смесването на известни клиширани молитвени изрази. Авторът вмъква гръцкия израз несъзнателно, без да се придържа към необходимостта от последователно използване на един от двата езика. Този надпис, както и надписът с литургичния текст от Преслав, надписите от Първомай с цитат от Евангелието и от Равна с псалтирния цитат, дават до известна степен представа и за това как практически протича процесът на утвърждаване на християнството. Използването на цитати и на формули — устойчиви словосъчетания на гръцки език показва, че един от начините, по който се осъществява този процес е наизустяването на части от Евангелието, от Псалтира, на различни молитви.

Двуезичният надгробен надпис на Лазар от Плиска (края на IX, началото на X век) съдържа в началото си гръцки текст, а след това старобългарски, като само в началата си, там, където се казва “почина раб божи”, двата текста са идентични по значение. Предположение за гръцко авторство на надписа прави П. Георгиев при публикуването му, като се позовава преди всичко на допуснатите грешки, които отдалечават старобългарския език на паметника от официалния правопис на другите книжовни и епиграфски паметници /Георгиев, 1978: 40-41/. Според него този надпис, заедно с двете преславски билингви

(надписа с литургичния текст и надгробния надпис на Ана), оформя една не само сродна по структура група, но и близки по дата паметници, чието осмисляне и историческо тълкуване може да бъде резултатно единствено, ако се разглеждат общо. Те са резултат на една и съща епоха на прелом - от традицията на гръцкото писмо към утвърждаването на славянската писменост /Георгиев, 1978:42/.

По отношение на езиковите особености, гръцкият текст от надписа на Лазар, привлича вниманието с начина, по който е записано личното име ΛΑCΑΡΟC — със **σ**, а не с очакваното - ζ -, а така също и с гр. окончание —ος. Едва ли тук има грешка при изписването на σ, въпреки че това собствено име навсякъде се пише със ζ: евр. Eleazar, гр. Λάζαρος, лат. Lazarus, стбълг. **Лазарь** /Миклошич, 1862-1865:331/. Гръцкият текст от надписа е добре запазен и написан без грешки. Явно авторът му е познавал добре езика. В гръцки собственото име ΛΑΖΑΡΟΣ се пише със ζ, а освен това, както е известно, интервокалната сигма не се озвучава. Такава замяна на ζ със σ има и в други гръцки надписи. За нея съобщава Г. Михайлов, като уточнява, че е регистрирана в гръцки паметник при предаване на тракийското по произход име Βρινκάζεις като Βρικέσης /Михайлов, 1940:58/.

Глаголната форма ΕΚΥΜΗΘΗ (заспа, почина), с която започва надписът на Лазар, е пасивен аорист от глагола κοιμάω, (в пасив — лягам да спя, заспивам вечен сън, евфемистично — умирам) представя запис, който съдържа само една особеност — дифтонгът ***οι*** е представен с ***υ***. Това записване ясно показва монофтонгизицията, станала с двугласната ***οι***, но тъй като по това време (X в.) вече нейният гласеж е [i], би трябвало да очакваме графемата ***ι***, а не ***υ*** (срв. нгр. Κοιμούμαι = кимуме). Съдейки по данни от гръцките надписи в България, Г. Михайлов посочва: "класическият гласеж на юпсилон като [ü] — се е запазил, както изглежда и от записа на ΚΛΥΝΘΗΡΑC (ΚΛΙΝΘΗΡΑC) Kal. 216 /Пловдив, А. Пий, 138-161р./ не би могло да се заключи, че υ = ι, както гласи днес в новогръцки, понеже други случаи липсват. Смяна на ***ι*** с ***υ*** при някои думи има още в атическите надписи и папирусите" /Михайлов, ibidem с. 14/. Същата глагална форма ΕΚΥΜΗΘΗ, но в по-друг запис ΕΚΥΜΗΘΗ = ΕΚΙΜΗΘΗ, се среща в християнски надпис от Червен, Русенско. Нея цитира Михайлов, когато коментира предаването на гр. ***η*** с ***ι*** /Михайлов, ibidem, с.17/. Веднага прави впечатление, че и тук тя е записана с юпсилон. Явно, фонетичната стойност на юпсилона е [i], както и в надписа на Лазар. Съвсем същият запис ΕΚΥΜΗΘΗ има и в надгробния надпис на Ана от Преслав. И в двата надписа тя е използвана в един и същ клиширан израз: ΕΚΥΜΗΘΗ ΔΟΥΛΗ ΤΟΥ ΘΥ ΑΝΑ 'почина раба бажия Ана' / ΕΚΥΜΗΘΗ Ο ΔΟΥΛΟC ΤΟΥ ΘΥ ΛΑCΑΡΟC 'почина раб божи Ласарос'. Този факт е много показателен относно

следването на едни и същи езикови и правописни норми за гръцкия език, ползван от двама различни автори.

Въз основа на казаното сме склонни да подкрепим П. Георгиев в предположението му, че авторът на надгробния надпис на Лазар от Плиска е грък и съдейки по цялостното представяне на собственото име ΛΑCΑΡΟC с гр. окончание -ος, да добавим и още едно предположение — че починалият по всяка вероятност е грък.

При публикуването на надгробния надпис на Ана от Преслав (X век), Т. Тотев коментира личното име Ана не само от историческа гледна точка, за да определи коя е била починалата с това име, но и от лингвистична, като посочва липсата на двойно ***н*** и в двата варианта на името, изписани на каменния кръст — стбълг. ѦННѦ и гр. ANA. Тотев смята, че името е сгрешено /Тотев, 1966:64/. По своя етимологичен произход то е еврейско - Hannah. Но бидейки библейско име и в гръцки език (ἡ ἁγία Ἄννα), известно е, че то се възприема и с опростеното изписване. Самата тенденция към опростяване на геминатите в гръцки език, особено в интервокална позиция, се среща още от III век пр. Христа. Г. Михайлов посочва, че гръцките надписи от България понякога дават вместо геминатата - прост консонант — ***нн >н***, цитирайки случая Βρετανικου /Михайлов, 1940:64/, така че записът на собственото име Ана от надписа показва една обичайна практика.

Същият този надпис започава с дателната форма MHNH, от μήνας ὁ ‘месец’, която е в безпредложна упатреба (вм. ἐν μηνῇ Ὀκτοβρίου ‘през месец октомври’). Има две правописни особености в изписването на месеца Ὀκτώβριος като OKTOMBPHOY: присъствието на ***м*** пред ***р***, което се появява по аналогия на другите близки месеци Σεπτέμβριος, Νοέμβριος (лат. September, November, December) и използването на ***н*** вместо ***і***. Такива употреби са регистрирани и в други, по-ранни епиграфски паметници на гръцки език /Михайлов, 1940:62, 16/. Това ни дава основание да изкажем твърдението, че и в билингвите от България се откриват свидетелства за езикови особености, които маркират някои промени в гръцкия език.

Надгробният надпис на Ана, съдържащ и на двата езика почти идентична информация, започва на старобългарски, за разлика от Лазаровия надпис. В гръцката си част текстът завършва с едно NE. При публикуването, Т. Тотев добавя накрая на надписа amin, като обяснява, че допълнението се прави въз основа на сравнение с един гръцки надпис, съхраняван в музея на гр. Сандански, където, както при този надпис, пред AMIN стои NE и че такава форма е непреводима точно на български, но може да се предаде с ‘и така’. Той пояснява, че такава формула се среща рядко и паметникът, върху който е записана, засега е единствен у нас и се датира от VI век /Тотев, 1966:64/. В такъв случай NE AMIN би се превело на български ‘и така, амин’. Именно тази добавка на ***амин*** ни насочи към

малко по-детайлно коментиране на финалната за гръцкия текст частица ***не***. По всяка вероятност, става въпрос за гръцката частица **ναι** 'да, разбира се, наистина, безусловно', в която дифтонгът е представен с фонетичен запис, тъй като в периода на койне той е вече монофтонгизиран и има фонетична стойност [**е**]. Като се има предвид и етимологичното значение на гр. AMIN, от стевр. amen 'да бъде, нека да е', предполагаме че именно това значение се предава чрез записаното в края на гръцкия текст NE и че то всъщност заменя финалното AMIN. Така, относно формата на крайното NE от надписа на Ана не би трябвало да има съмнение, а относно семантиката му може да се изкажат някои аргументи: имайки предвид от една страна речниковото значение на частицата, а от друга — етимологичното значение на гр. ἀμήν от стевр. **amen**, 'да бъде, нека тъй да е', както и факта, че надписът е надгробен, има основание да се предположи, че авторът е предпочел да замести ѧмин с афирмативната частица ***не***. **Амин** се среща повече в триумфални и инвокационни надписи, като се използва с цел да се потвърди и изпълни казаното, написаното в текста. В такъв смисъл Ст. Смядовски коментира употребата на прѧвь в старобългарския текст от инвокационния надпис на Марина (Равна, X в.), като смята, че това е случай на замяна на ѧмин с прѧвь, подчертавайки, че такива лексикални замени са характерни за православната редакция на Евангелието /Смядовски, 1982:46/. Допускаме, че и в надписа на Ана има именно такъв случай на лексикална замяна на еврейското по произход **амин** с гръцкото NE.

Надгробният надпис от с. Хортиатис е пределно кратък и в двете си части — на старобългарски и на гръцки език. Въпреки това една лексикална особеност в него ни дава основание да го причислим към тъй наречените говорещи надписи. Въпреки че липсва глаголна форма на гр. език в 1 л. ед. число, въз основа на която да определим надписа като говорящ, употребената именителна форма [+ΤΑ]ΦΟΣ също дава основание за подобно твърдение, тъй като именно субектът в номинатив би трябвало да е този, който информира, говори.

Г. Веленис убедително свързва надгробния надпис на Михаил от с. Хортиатис с надгробния надпис на Ирина от Дойран, като доказва родствената връзка на починалите — баща и дъщеря и като се позовава на самата датировка на паметниците. Надписът на Ирина съдържа по-обемен двуезичен текст, който въпреки нарушената му цялост позволява да се отбележи, че в гръцката си част текстът съдържа някои лингвистични особености, с които потвърждава тенденциите към: опростяване на геминатите ΕΡΕΥCΕΝ (вм. ἔρρευσεν), ΑΛΑ (вм. ἀλλά); фонетичен запис при монофтонгизираните вече двугласни - ΙΠΕ (вм. εἶπε), ΚΡΑΤΗC (вм. κρατείς), макар и не навсякъде — например

предлогът **EIC** е представен в пълния си вид, а не като очакваното IC. Това ни кара да мислим, че авторът на надписа е бил по-високо грамотен човек. В своята цялост гръцкият текст от Дойранския надпис е една епитафия, построена на диалогичен принцип — авторът се обръща към камъка, влиза в диалог с него, за да го попита кого съхранява, а камъкът му отговаря: починала девойка... и т. н. Ясно се четат второличните глаголни форми ΙΠΕ ‘кажи’, ΚΡΑΤΗС ‘съхраняваш’. Именно с тези си граматически особеносни, както и с цялостното изграждане на текста, този паметник се отличава от останалите надгробни надписи. Той е образец на говорящ надпис, но издържан във второ глаголно лице, а не в първо каквито са другите говорящи надписи. Уникален е заради съдържащия се в него диалогичен елемент, а в исторически план е една реминисценция на архаичните епиграми от VIII — VI век пр. н. е. /срв. Смядовски, 1993:52/.

Въпреки краткостта на текстовете от билингвите, по отношение на гръцкия език използван в тях, могат да се изведат някои обобщения. На първо място се налага впечатлението, че употребата на определителните членове е съобразена с нормите на византийския гръцки език. Поради високата честота на употреба на определителния член, той присъства в различни форми във всички надписи. Изключение прави надгробният надпис от с. Хортиатис, където е написано само ΜΙΧΑΗΛ вместо необходимата форма за Род. п. ед. число пред името τοῦ Μιχαΐ́λου. Като изолиран, този лингвистичен факт може да се обясни със слабото познаване на гръцкия език от страна на автора на надписа.

При двата надписа от Равна — инвокационния надпис на Марина (X век) и краткия българо — гръцки графит (IX — X век) - се съдържат двата възможни варианта на звателните форми, записани с лигатури: с окончание –ε — ΟΘ͞Ҁ (ὦ Θεέ) и форма, равна на именителната — О͞Θ (ὦ Θεός). Това редуване на формите за звателен падеж с формите за именителен се среща в периода на византийския гръцки език.

В заключение може да се обобщи, че езиковите данни от старобългарския текст на билингвите се вписват в картината, позната от ръкописите и от епиграфските паметници, като са особено ценни с това, че някои от тях се откриват в текстове, датирани на границата между IX и X век и в това, че те обогатяват материала, доказващ ранното начало на ред езикови процеси.

Което се абстрахираме от факта, че част от особеностите на гръцкия текст в надписите се дължат на грешки, можем да обобщим, че в тях има лингвистични данни, които се отнасят до историческия развой на гръцкия език извън границите на Византия и които потвърждават тенденциите на този развой в пределите й.

Двуезичните надписи са издържали на времето категорични свидетелства, за съществувалия в Средновековна България билингвизъм. Съдържайки текстове, написани на двата езика — старобългарски и гръцки и изградени по различен начин — с едновременното или в различна последователнот използване на тези езици, билингвите документират процесите на динамика в писмената практика, когато гръцкият от една страна продължава традиционната си употреба (срв. прабългарските надписи), а от друга - постепенното отстъпва мястото си на утвърждаващия се и в писмената практика старобългарски език.

БИБЛИОГРАФИЯ

Веленис, 1979: Г. Веленис. Два двуезични надписа от XIV век. Palaeobulgarica, кн. 3, 1979, с. 39 — 45.

Георгиев, 1978: P. Georgiev. Eine zweisprachige Grabinschrift aus Pliska. Palaeobulgarica, 3, 1978, II, p. 32 — 43.

Гошев, 1934: Ив. Гошев. Преславски керамичен фрагмент с богослужебни текстове от IX-X век, Год. СУ, 11, 1934.

Гълъбов, 1976: Ив. Гълъбов. Приносът на епиграфския материал за решаване на лингвистични проблеми. Известия на народния музей Варна, 1976, XII /XXVII/.

Гълъбов, 1980: Ив. Гълъбов. Старобългарски език с увод в славянското езикознание, София, 1980.

Динеков, 1963: П. Динеков. Литературни въпроси. София, 1963.

Заимов, 1970: Й. Заимов. Битолски надпис на Иван Владислав самодържец български, София, 1970.

Йорданова, Иванова, 2001: В. Йорданова, Ел. Иванова. Двуезичните надписи в България от IX-XIV век / по епиграфски данни /. В: Отговорността пред езика, Series linguistica, Шумен, 2001, с. 38 — 49.

Мединцева, Попконстантинов, 1984: А. Медынцева, К. Попконстантинов. Надписи из круглой церкви в Преславе, БАН, София, 1984.

Miklosich, 1862 — 1865: Fr. Miklosich. Lexicon palaeoslovenico — graeco — latinum. Vindobonae Guilelmus, Braumueller, 1862 — 1865, v. I.

Минчева, 1985: А. Минчева. За преводаческите принципи на Константин Кирил. В: Изследвания по кирило — методиевистика. София, 1985, с. 116 — 129.

Мирчев, 1963: К. Мирчев. Историческа граматика на българския език, София, 1963.

Михайлов, 1940: Г. Михайлов. Езикът на гръцките надписи от България, I, Фонетика, София, 1940.

Младенов, 1979: Ст. Младенов. История на българския език, София, 1979.

Смядовски, 1982: Ст. Смядовски. Епиграфско — текстологични добавки върху още два български надписа. Археология, 2, 1982, с. 44 — 47.

Смядовски, 1993: Ст. Смядовски. Българска кирилска епиграфика. София, 1993.

Тотев, 1966: Т. Тотев. Нов старобългарски писмен паметник от Преслав, ИАИ, XXIX, 1966, с. 61 — 66.

Хориков, Малев, 1980: И. П. Хориков, М. Г. Малев. Новогреческо — русский словарь, Москва, 1980.

THE BILINGUAL INSCRIPTIONS IN BULGARIA OF THE 9TH-14TH CENTURY (LINGUSTIC NOTES)

Velichka Yordanova and Elena Ivanova

Summary

Linguistic comments are made on 11 bilingual inscriptions written in Old Bulgarian and Greek. The inscription texts are interpreted as documentary evidence of the bilingualism in the Bulgarian lands in the 9th-14th century and of the dynamic processes in the then literary practice when the Greek language, on the one side, continued its traditional usage and, on the other side, it gradually disappeared in favour of the Old Bulgarian language which became predominant in the literary circles.